

LIETUVOS KAIMIŠKO AGRARINIO KRAŠTOVAIZDŽIO IR JŲ TIPŲ RAIDOS APŽVALGA

*Jolanta Valčiukienė, Virginija Atkocevičienė, Daiva Juknelienė,
Aleksandro Stulginskio universitetas*

SANTRAUKA

Gyvenamųjų vietovių formas ir tipus lemia istorinės bei socialinės, ekonominės krašto sąlygos. Plėtojantis gamybiniams santykiams keitėsi ir apgyvendinimo kaime sistema. Svarbiausią vaidmenį vystantis kaimui atliko žemėvaldos ir žemėtvarkos pokyčiai. Šiuolaikinės kaimo gyvenamųjų vietovių sistemos formavosi veikiant tam tikriems ypatumams, būdingiems vienam ar kitam krašto regionui. Straipsnyje nagrinėjami penki pagrindiniai kraštovaizdžio raidos periodai, žemės reformų veiksmų įtaka formuojantis gyvenamųjų vietovių sistemai, taip pat aptariama gyvenamųjų vietovių nykimo problema ir veiksniai, turintys įtakos esamų gyvenviečių raidai.

Reikšminiai žodžiai: kaimas, vienkiemis, žemės reforma, gyvenamųjų vietovių raida, kraštovaizdis.

DOI: <http://dx.doi.org/10.15823/ge.2016.2>

ĮVADAS

Lietuvoje žemdirbystė plačiai kultivuojama daugiau kaip du tūkstančius metų, o jos ištakos siekia trečiąjį tūkstantmetį prieš Kristų. Vykstantys pokyčiai – žemės ūkio techninė pažanga, gyventojų skaičiaus augimas, žemės ūkio intensyvinimas ir kt. – lėmė ne tik žemės naudmenų struktūros kaitą, bet ir kaimo gyvenamųjų vietovių formavimosi ypatumus – atsirado skirtingų kraštovaizdžio tipų. Žemdirbystei tinkamoje teritorijoje formavosi kaimiškas kraštovaizdis, pritaikytas žemės ūkio veiklai. Maždaug prieš 200 metų agrarinis kraštovaizdis tapo vyraujantis – laukai užėmė daugiau kaip 50 proc. Lietuvos teritorijos (Mališauskas, 1985).

Per visą istoriją kaimo funkcijos kito. Kito net sąvokos *kaimas* samprata. Ypač ryškiai tai matyti sovietmečiu vykusių pertvarkymų laikotarpiu. Anksčiau daug šimtmečių sąvoka *kaimas* buvo neatskiriama nuo sąvokos *teritorija, žemė*. Susikūrus tarybinėms žemės ūkio įmonėms, kaimas kaip savarankiškas

vienetas prarado prasmę. Pradėjo sparčiai nykti svarbiausi kaimo komponentai – vienkiemiai, o dėl to net ir patys kaimai.

Lietuvos valstiečių gyvenviečių forma – vienkiemiai – pagal savo kilmę buvo labai įvairūs: vieni jų jau buvo nuo seniausių laikų, kiti susikūrė Valakų reformos metu, treči kūrėsi tam tikrais etapais, pradedant XIX a. ir baigiant 1939 m. Žlugus keturis dešimtmečius trukusiai kolūkinei santvarkai, po Lietuvos Nepriklausomybės atkūrimo 1990 m., vėl pamažu ima kurtis vienkiemiai.

Pastaruoju metu klasifikuoti regionus pagal jų kaimiškumo laipsnį yra labai sunku, nes XXI a. kaimas iš esmės yra pasikeitęs. Ankstesni kaimo apibrėžimai, pagrįsti kaimo ir miesto supriešinimu, nebeatitinka gyvenimo realijų. Todėl populiarėja ne dvmatis regionų skirstymas į kaimo ir miesto kategorijas, bet kelių ar bent trijų rūšių regionų tipų išskyrimas pagal jų kaimiškumo laipsnį (Vidickienė, 2010).

Vykstant gana spartiems ne tik agrarinio, bet ir viso kraštovaizdžio transformacijos procesams itin aktualūs tampa kraštovaizdžio ekologinio reguliavimo, estetinės kokybės gerinimo, istorinių vertybių išsaugojimo klausimai. Sprendžiant šiuos klausimus žemėtvarkos (kraštotvarkos) priemonėmis, būtina gerai žinoti ne tik kraštovaizdžio raidos aplinkybes ir jo istoriją, bet ir tai, kas sudaro istoriškai susiklosčiusio kraštovaizdžio mokslinę, kultūrinę ir estetinę vertę, kuri būtų išsaugota ateities kartoms kaip kraštovaizdžio ekologinės pusiausvyros, estetiškumo bei nacionalinio savitumo išlaikymo ir puoselėjimo priemonė. Šiuos siekius praktiškai galima pasiekti tik sistemingai įgyvendinant teritorijų planavimo dokumentais paremtą darnaus kraštovaizdžio formavimo modelį.

Šio straipsnio **tikslas** – apžvelgti kaimiško agrarinio kraštovaizdžio raidą Lietuvoje. Tikslui pasiekti taikomi mokslinės ir informacinės literatūros, statistinių duomenų analizės, loginio palyginimo ir sintezės metodai.

KAIMIŠKO AGRARINIO KRAŠTOVAIZDŽIO ISTORINĖ RAIDA

I. Laikotarpis nuo seniausių laikų iki Valakų reformos. Tuo laikotarpiu susiformavo savitos Lietuvos kraštovaizdžio etninės architektūros ir kraštotvarkos tradicijų etnografiniai regionai. Laikotarpio pabaigoje išryškėjo pagrindinės kraštovaizdžio erdvės su minimalia antropogenine apkrova. Galima išskirti du smulkesnius raidos etapus:

1.1. Kraštovaizdžio pertvarkymas iki centralizuotos valstybės susikūrimo. Jam būdingas vyraujantis natūralusis kraštovaizdis su kupetiniais kaimais. Pa-

grindiniai kraštovaizdžio pertvarkymo darbai – spontaniškas miškingos teritorijos tvarkymas ir naudojimas pirmykščio ūkio priemonėmis. *Senajame akmens amžiuje – paleolite (X–IX tūkst. pr. m. e.)* – paplitus tundros augalijai, gyventojai medžiodavo šiaurės elnius, kilnodavosi iš vienos vietos į kitą tik trumpam apsistodami laikinose stovyklose (Rimantienė, 1984). Gamtinio kraštovaizdžio antropogeniniai pokyčiai buvo nedideli ir nestabilūs. *Viduriniame akmens amžiuje – mezolite (VIII–IV tūkst. pr. m. e.)* – Lietuvos teritorijoje jau buvo gausu miškų. Žmonės gyveno gimininėmis bendruomenėmis, vertėsi medžiokle, žvejyba, rinko augalinį maistą ir klajojo nedideliuose plotuose. Laikinos stovyklos tapdavo nuolatinės. Gamtinio kraštovaizdžio antropogenizacija suaktyvėjo, tačiau fiziniai ir biologiniai kraštovaizdžio pokyčiai maži skyrėsi nuo paleolito kraštovaizdžio pokyčių (Bučas, 2001). *Naujajame akmens amžiuje – neolite (IV–II tūkst. pr. m. e.)* – pradėjo vyrėti sėslesnis gyvenimo būdas. Natūrali augalija pradėta kultūrinti. Gamtiniame kraštovaizdyje atsirado pirmųjų kaimo kraštovaizdžio elementų – atvirų ir įtvirtintų gyvenviečių, dirbamųjų žemių. *Žalvario amžiuje (XV–VI a. pr. m. e.)* pagrindinis verslas buvo gyvulininkystė ir primityvi lydiminė žemdirbystė. Pradėta tvirtinti kalvas ir kurti jose gyvenvietes (Kulikauskas, 1960; Kulikauskienė ir kt., 1961). Gamtinio kraštovaizdžio vienas ekosistemas pradėta intensyviau keisti kitomis. Atsirado didesnių antropogenuotų (naudojamų žemdirbystei) teritorijų su palyginti pastoviais apgyvendinimo struktūros elementais. *Geležies amžiuje (V a. pr. m. e. – XII a.)* gyvulininkystę pakeitė ariamoji žemdirbystė. Lietuvos kraštovaizdis tapo margas – jį sudarė tūkstančiai laukų ir sklypų bei apleisti lydymai, apaugę jaunuolynais. Išsiplėtė antropogenuoto kraštovaizdžio teritorijos: tarpumiškių agrostruktūroje aplink kalvų gyvenvietes susitelkė padrikos gyvenvietės – pirmųjų kaimų užuomazgos (Bučas, 2001). *Klasinės visuomenės užuomazgoje (V–VIII a.)* pagrindiniai verslai ir toliau buvo gyvulininkystė bei ariamoji žemdirbystė. Formavosi padriki ir pirmykščiai feodaliniai kaimai su išlikusiomis natūraliomis gamtinio kraštovaizdžio teritorijomis (daugiausia didžiosiomis giriomis).

I.2. Kraštovaizdžio pertvarkymas per intensyvėjančio ūkininkavimo laikotarpį iki Valakų reformos (IX–XV a.). Tai nereguliuojamos agrarizacijos ankstyvojo feodalizmo ūkio priemonėmis laikotarpis. IX–XII a. pradėjo kurtis feodalinė Lietuvos valstybė. Kalvose buvo statomos didikų pilys. Jų papėdėse įsikūrė gyvenvietės – papiliai. Formavosi miestai, buvo statomos bažnyčios. Atsirado trilaukis žemės dirbimo būdas. Stambūs žemvaldžiai geresnėse ir vaizdingesnėse žemėse statė dvarus, aplink juos kūrėsi padrikos laukininkų gyvenvietės.

Šalyje susiformavo tradicinis etnografinių regionų kaimiškas kraštovaizdžio tipas, kurio fragmentų išliko nedaug, tačiau išlikusiems fragmentams būdingas išskirtinis istorinis informatyvumas. Juose esama archajiškiausio gyvenviečių tipo, kupetinio, ir seniausių vienkiemių kaimo gyvenviečių relikto.

Kaimo gyvensenos ir žemės ūkio gamybos įtaką kraštovaizdžiui rodo kintantis pagrindinių žemės naudmenų santykis (1 lentelė).

1 lentelė. Žemės naudmenų pokyčiai dabartinėse Lietuvos teritorijos ribose IX–XV a. (Mališauskas, 1985)

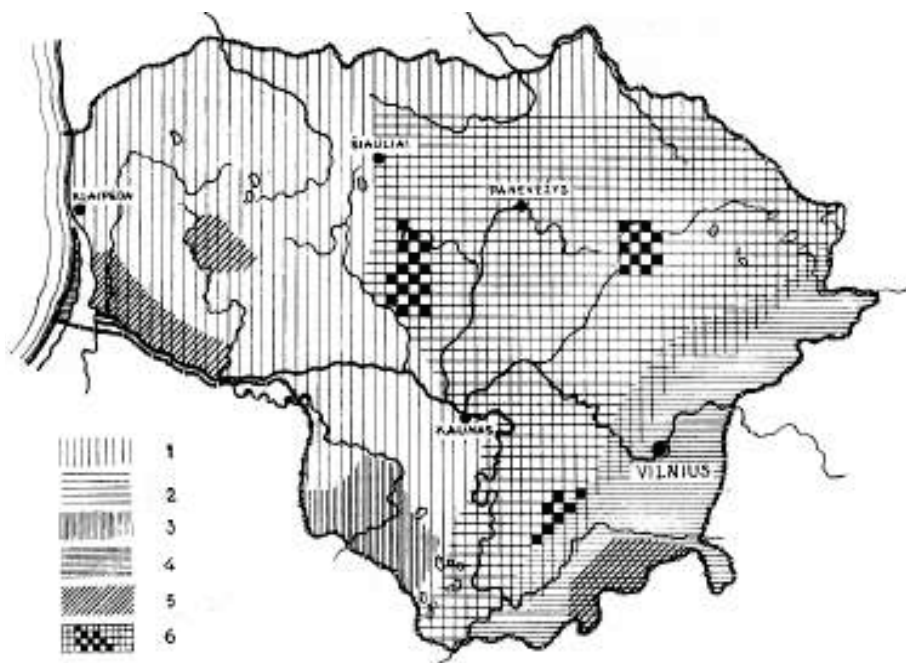
Metai	Proc. nuo viso ploto			Gyventojų skaičius / km ²
	laukų	miškų	balų, vandenų ir kt.	
1000	20	56	24	7
1100	23	55	22	8
1200	25	54	21	9
1300	30	51	19	12
1400	37	45	18	16
1500	41	42	17	19

Kaip matyti iš pateiktos lentelės bėgant metams ir didėjant gyventojų skaičiui dirbamųjų laukų Lietuvoje tendencingai daugėjo, o miškų, vandenų ir kitų žemių plotų mažėjo.

II. Valakų reformos pertvarkyto kraštovaizdžio raidos laikotarpis (XVI a. vid. – XIX a. vid.). Šiam periodui būdinga intensyvi teritorijos žemėnauda ir planinis tvarkymas bei naudojimas baudžiavinio ūkio pagrindais. Išsibarsėtą smulkūs sklypeliai buvo sujungti į tris stambius sėjomainių masyvus (laukus, suskirstytus rėžiais). Atsirado vadinamieji gatviniai-rėžiniai kaimai. Šeimai dažniausiai buvo skiriamas vienas valakas (21,37 ha) žemės trijų kaimo laukų rėžiuose. Vidurinio lauko rėžiuose, paprastai abipus kelio, buvo įkurtos stambios gatvinės gyvenvietės, kurios tapo gausiausia ir būdingiausia vėlyvojo feodalizmo (XVI a. vidurys – XIX a. vidurys) kaimo gyvenviečių grupe. Gyvenviečių sistemoje atsirado palivarkų – gamybinių dvarų padalinių. Kaimo kraštovaizdyje vyravo valakiniai kaimai su rėžine žemėnauda ir gatvinėmis gyvenvietėmis (Bučas, 2001). Šiuo laikotarpiu susiformavo ir kelis šimtmečius Lietuvoje išsilikė valakinių kaimų kraštovaizdžio tipas.

Valakų reformos metu suformuotas kraštovaizdis Lietuvoje pradėjo nykti XIX a. viduryje, ėmus kurti vienkiemius. Jį daug kur iš esmės pakeitė sparčiai įgyvendinta tarpukario žemės reforma. Tik pietrytinėje Lietuvos dalyje, tarpu-

kariu priklausiusioje Lenkijos Respublikai, vienkiemiai kūrėsi lėtai, dvarai nebuvo parceliuoti, todėl išliko į vienkiemius neišskirstytų (rėžinių) kaimų žemėvaldų sistema ir mažai pakitęs kaimo kraštovaizdis. Valakinio istorinio kraštovaizdžio struktūros fragmentai su ikivalakinio ir vienkieminio kaimo elementais ir šiuo metu vyrauja Pietryčių Lietuvoje (1 pav.).

1 pav. Gyvenviečių tipų paplitimas XX a. pirmajame ketvirtyje (Butkevičius, 2008): 1 – vienkiemiai, 2 – padriki gatviniai kaimai, 3 – linijiniai kaimai, 4 – gatviniai-rėžiniai kaimai, 5 – kupetiniai, 6 – dvilypiečiai kaimai

Šiuo metu Pietryčių Lietuva yra vienas iš keleto unikalių Europos regionų, kuriuose iki šiol matoma viduramžiška kultūrinio kaimo kraštovaizdžio struktūra.

III. Vyraujančio ūkininkavimo vienkiemiuose laikotarpis (XIX a. vid. – 1950 m.). Tai – agrarinių teritorijų planingo tvarkymo ir naudojimo individualinio ūkio pagrindais laikotarpis, jam būdingas vienkieminio tipo kraštovaizdis. Skirstant kaimus į vienkiemius, vieno savininko žemės buvo sujungtos į vieną sklypą. Nauja sėjomainos žemdirbystės forma pakeitė trilaukę. Dvarai buvo parceliuoti, o kaimai – suskirstyti į vienkiemius, juos skaidant, panaikinti žemės rė-

žiai, tiesintos ribos. Per XX a. pirmuosius keturis dešimtmečius iš 6 993 kaimų su trimis milijonais rėžių buvo sudaryta 159,1 tūkst. vienkiemių (Balčiūnas, 1938). Vidutinis tvarkomo kaimo plotas buvo 237 ha, vidutinis vienkiemio plotas – 10,4 ha. 1930 m. žemės ūkio surašymo duomenimis, vidutiniškai vienam ūkiui teko 15 ha žemės. Didžiausias ūkių plotų dydis buvo nuo 8 iki 9 ha (Šalčius, 1998).

XX a. pirmojoje pusėje Lietuvos kraštovaizdžio kaitai įtakos turėjo įvairūs socialiniai ir ekonominiai veiksniai. Susiformavo tolygus miestelių ir bažnyt-kaimių tinklas, atsirado geležinkelių. Panaikinus trilaukę žemdirbystės sistemą sumažėjo dirvonų plotai. 1912 m. dirvonai užėmė 28,4 proc. dirbamosios žemės ploto, 1925 m. – 25 proc., 1939 m. – 15 proc. Labai didėjo žemės ūkio naudmenų plotai. 1930 m. tuometinėse Lietuvos ribose žemės ūkio naudmenų buvo 3800,9 tūkst. ha, tai sudarė daugiau kaip 67 proc. viso teritorijos ploto, o 1940 m. – apie 70,5 proc., t. y. žemės ūkio naudmenų plotai padidėjo 3,5 proc. Kartu su žemės ūkio naudmenomis praktiškai tolygiai didėjo ir miškų užimami plotai. 1920 m. miškingumas Lietuvoje buvo 15 proc., o 1940 m. – 18,8 proc., t. y. miškų plotai padidėjo 3,8 proc. (Vaskela, 1998). Žemės ūkio struktūroje vyravo ariamoji žemė, kuri 1930 m. sudarė 53,7 proc. visų žemės ūkio naudmenų, o 1940 m. šis rodiklis padidėjo net iki 67 proc. Buvo įdirbami krūmynai, natūralios pievos ir ganyklos. Per 1920–1940 m. buvo pasiektas didžiausias žemės ūkio veiklai pritaikytų žemių plotas (Povilaitis, 2000). Per 1910–1939 m. laikotarpį buvo perduota naudoti 487,2 tūkst. ha nusausintų žemių, iš to ploto nusausintų drenažu – 52,4 tūkst. ha, per 1940–1950 m. laikotarpį – atitinkamai 17,7 tūkst. ha ir 0,9 tūkst. ha. Tačiau skirtinguose gamtiniuose kraštovaizdžiuose agrarizacijos laipsnis buvo nevienodas. Smėlingos lygumos net iki XX a. vidurio buvo mažai pakeistos. Agrarizacijos laipsnis jose siekė tik 30 proc., o žemės ūkio naudmenos buvo padrikai išsibarsčiusios nedideliais sklypeliais (Bučas, 2001).

IV. Teritorijos pritaikymo stambiųjų žemės ūkio įmonių veiklai laikotarpis (1950–1990 m.). Šiuo laikotarpiu kraštovaizdžio pokyčiai susieti su žemės ūkio įmonių (kolūkių ir valstybinių ūkių), kaimo gyvenviečių kūrimu ir plataus masto melioracijos darbais. Nuo 1948 m. pradėta įgyvendinti valstiečių ūkių kolektyvizacijos programa. Vyraujantis individualus žemės ūkis buvo pertvarkytas į stambų visuomeninį, išnyko valstiečių ūkių ir istorinės kaimų ribos. Kiekvienam stambiam ūkiui buvo suplanuota ir patvirtinta gyvenviečių ir gamybinių centrų vietos, pagrindinių kelių tinklas, žemės ūkio veiklai naudotinos žemės plotai. Remiantis Respublikinio žemėtvarkos projektavimo instituto 1984–1985 m. atlikto kaimo gyvenamųjų vietovių tyrimo duomenimis, iš apie

300 tūkst. vienkiemių 1985 m. teliko 164 tūkst., iš jų apie 70 tūkst. buvo su prastos būklės pastatais. Vidurio Lietuvoje ir rajonuose su į vienkiemius neišskirstytais kaimais 100 ha ploto teko 2–3 išlikę vienkiemiai, Žemaitijoje ir Rytų Lietuvoje – iki 6–9. Kaimo gyventojai pasiskirstė taip: 39 proc. gyveno ūkių centrinėse gyvenvietėse, 14 proc. – pagalbinėse gyvenvietėse, 7 proc. – neplėstinose gyvenvietėse, 5 proc. – senose kaimavietėse ir buvusiose gyvenvietėse, 4 proc. – iki 2 km atstumu nuo stambių gyvenviečių esančiuose vienkiemiuose, 17 proc. – vienkiemiuose, numatomuose išsaugoti dėl geros pastatų būklės, vertingų sodybos želdinių bei kraštovaizdžio formavimo požiūriu tinkamo išsidėstymo, ir 14 proc. – kituose, neperspektyviuose. Pagal Lietuvos ministrų tarybos patvirtintas žemės ūkio rajonų planavimo schemas 1984 m. Lietuvoje buvo 1 087 centrinės ūkių gyvenvietės, 1 123 pagalbinės gyvenvietės ir 1 307 neplėstinos gyvenvietės. Prie šių gyvenviečių numatyti gamybiniai centrai ūkiniams pastatams statyti (iš viso Lietuvos ūkiuose buvo 2 325 pagrindiniai gamybiniai centrai, 1 969 gamybiniai centrai ir 415 atskirų technikos kiemų). Apie 140 ūkių centrinių gyvenviečių buvo priemiestinės, 430 gyvenviečių – buvę miesteliai ir bažnytkaimiai, 380 gyvenviečių – sparčiai vystomos dėl patogios padėties miestų, pramonės objektų ir kitų gyvenviečių atžvilgiu. Visų šių gyvenviečių spartų augimą lėmė melioracijos darbai, kurių metu buvo nukeliamos vienkiemių sodybos (buvo paliekamos tik sodybos su geros būklės pastatais), didžioji dalis jose gyvenusių šeimų kūrėsi kaimo gyvenvietėse. Gyvenamųjų vietovių sistema buvo derinama su socialinio aptarnavimo įstaigų (mokyklų, kultūros namų, vaikų darželių-lopšelių, gydymo įstaigų ir kt.) išdėstymu (Aleknavičius, 2008).

Pabrėžtina tai, kad laikotarpio pradžioje, pasikeitus politinei situacijai, per labai trumpą laiką įgyvendintos prievartinės žemės reformos metu buvo radikaliai pakeistos krašto tvarkymo tradicijos, žemės nuosavybės forma, suiro buvusi smulkiasklėpė žemėvalda. Todėl pasikeitė Lietuvos kraštovaizdžio teritorinė struktūra ir erdvinė vizualinė raiška, atsirado stambialaukis kraštovaizdis. Dėl radikalių ūkinės sistemos pertvarkymo darbų ir žemės gerinimo darbų finansavimo buvęs vienkiemis kraštovaizdis beveik visoje Lietuvoje buvo gerokai pertvarkytas, tačiau daug buvusio kraštovaizdžio struktūros fragmentų su iki valakinio ir valakinio kaimo reliktais iki šiol yra Alytaus, Anykščių, Lazdijų, Prienų ir Zarasų rajonuose. Šiuo laikotarpiu vyravo agrarinis kraštovaizdis ir savo išplitimo maksimumą – apie 80 proc. – pasiekė XX a. viduryje.

V. Agrarinio kraštovaizdžio renatūralizavimosi laikotarpis (nuo 1990 m. iki šiol). Šiuo laikotarpiu agrarinio kraštovaizdžio raidai didelę įtaką turėjo

Nepriklausomos Lietuvos žemės reforma. Reformos tikslas – sugrįžti į privatų ūkį plėtojant rinkos santykius. Gražinus žemę (restitucija) buvusiems savininkams ar jų teisių perėmėjams buvo suformuota daugybė privačių, dažnai mažo ploto, žemės sklypų, kurių savininkai nebuvo pasiruošę savo žemėje vystyti agrarinės veiklos. Pagrindiniu prioritetu rinkos ekonomikoje tapo žemės ūkio pelningumas. Ūkininkaujantys prastesnėse žemėse atsidūrė blogesnėje padėtyje nei ūkininkaujantys derlingose žemėse. Todėl kai kuriuose Lietuvos regionuose žemės ūkio veikla tapo nepelninga, žemės ūkio naudmenos buvo apleistos, prasidėjo savaiminiai renatūralizacijos procesai, arba nederlingos, nederbamos žemės apželdinimas mišku. Besivystanti rinkos ekonomika ir atsiradusi galimybė turėti nuosavą būstą lėmė gana sparčius miestų ir priemiesčių, dažnai ir kaimo gyvenamųjų vietovių, užstatymo ir naudojimo teritorinius pokyčius. Užstatytų teritorijų plotas didėja, ypač didesnių Lietuvos miestų teritorijose ir jų priemiesčiuose. Ypač aiškios šios tendencijos trijų didžiųjų Lietuvos miestų (Vilniaus, Kauno, Klaipėdos) priemiestinėse teritorijose, kur chaotiška urbanizuotų teritorijų plėtra ir miškų plotų didinimas lemia nuolatinį žemės ūkio naudmenų plotų mažėjimą.

IŠVADOS

1. Atlikus kaimiško agrarinio kraštovaizdžio raidos ir tipų analizę Lietuvoje matyti, kad išsiskiria penki pagrindiniai kraštovaizdžio raidos periodai, kuriuos lėmė įvairūs gamtiniai, socialiniai ir ekonominiai veiksniai. Svarbiausią reikšmę kaimo plėtrai turėjo žemėvaldos ir žemėtvarkos pokyčiai.
2. Nuo seniausių laikų iki Valakų reformos Lietuvos kraštovaizdžio struktūroje susiformavo savitos etninės architektūros ir kraštovarkos tradicijų etnografiniai regionai. Palaiptnui išryškėjo pagrindinės kraštovaizdžio erdvės su minimalia antropogenine apkrova. Senajam ir naujam akmens amžiui (X–II a. pr. Kr.), žalvario amžiui (XVI–VI a. pr. Kr.), geležies amžiui (V a. pr. Kr. – XII a.) būdingas spontaniškas miškingos teritorijos perėmimas ir naudojimas pirmykščio ūkio priemonėmis, vyraujant gyvulininkystei ir primityviai lydyminiai žemdirbystei. Šiam laikotarpiui būdingas vyraujantis natūralusis kraštovaizdis su kupetiniais kaimais. Vėliau, IX–XV a., ankstyvojo feodalizmo laikotarpiu, amatai atsiskyrė nuo žemdirbystės, atsirado trilaukis žemės dirbimo būdas. Kūrėsi pilaitės, padrikos papilių gyvenvietės, bajorkaimiai, laukininkų gyvenvietės, dvarų sodybos, palivarkai.

3. Valakų reformos pertvarkyto kraštovaizdžio raidos laikotarpiu (XVI a. vid. – XIX a. vid.) lydiminę žemdirbystės sistemą pakeitė ariamoji – trilaukė režinė – sistema. Šiam periodui būdinga intensyvi teritorijos agrarizacija ir planinis tvarkymas bei naudojimas baudžiavinio ūkio pagrindais. Vyravo valakiniai kaimai su režine žemėnauda ir gatvinėmis gyvenvietėmis. Šiuo laikotarpiu susiformavo ir kelis šimtmečius Lietuvoje išsilaikė valakinių kaimų kraštovaizdžio tipas.
4. Vyraujančio vienkiaminio ūkininkavimo laikotarpis (XIX a. vid. – 1950 m.) – tai teritorijų planingo tvarkymo ir naudojimo individualinio ūkio pagrindais laikotarpis, kuriam būdingas vienkiaminio tipo kraštovaizdis su dideliu žemės ūkio naudmenų plotu. Tuo metu taip pat susiformavo tolygus miestelių ir bažnytkaimių tinklas, atsirado geležinkelių.
5. Labiausiai Lietuvos kraštovaizdis pasikeitė 1950–1990 m. laikotarpiu, kuomet buvo formuojamas stambus visuomeninis žemės ūkis: atsirado stambių ūkių gamybos centrų, specializuotų gamybos įmonių (kompleksų), melioracijos ir hidrotechnikos įrenginių, elektros energijos ir ryšių linijų. Sparčiai augo miestai, sudarydami urbanizuoto kraštovaizdžio teritorijas – žemės ūkio įmonių ar kitai veiklai reikalingas gyvenvietes ir išlikusius buvusių sistemų rudimentus – vienkiamius ir gatvinius kaimus. Šiuo laikotarpiu agrarinis kraštovaizdis tapo vyraujantis.
6. Nuo 1990 m. agrarinio kraštovaizdžio raidai didelę įtaką turėjo Nepriklausomos Lietuvos žemės reforma. Kraštovaizdis formuotas atsižvelgiant į tradicinį individualų žemės naudojimo būdą (ūkininko ūkis, sodybinis ūkis) ir siekiant susigrąžinti kultūrinį savitumą. Staigaus restitucinio pertvarkymo pasekmė – daugybė privačių, dažnai mažo ploto, žemės sklypų, labai sumažėjęs žemės ūkio gamybos intensyvumas, dideli apleistų žemių plotai, chaotiškai didėjantys priemiestinių urbanizuotų teritorijų plotai.
7. Vykstant gana spartiems ne tik agrarinio, bet ir viso kraštovaizdžio transformacijos procesams itin aktualūs tampa kraštovaizdžio ekologinio reguliavimo, estetinės kokybės gerinimo, istorinių vertybių išsaugojimo klausimai. Šiuos klausimus praktiškai galima išspręsti tik sistemingai įgyvendinant teritorijų planavimo dokumentais paremtą darnaus kraštovaizdžio formavimo modelį.

LITERATŪRA

1. Aleknavičius, P. (1996). Lietuvos žemės santykių ir žemėtvarkos istorijos apžvalga. Iš *Žemės tvarkymo darbai Lietuvoje nuo seniausių laikų iki 1990 metų*. Kaunas: Lietuvos žemėtvarkos ir hidrotechnikos inžinierių sąjunga.
2. Balčiūnas, V. (1938). *Lietuvos kaimų žemės tvarkymas istorijos, ūkio ir statistikos šviesoje*. Kaunas: Spindulys.
3. Basalykas, A. (1977). *Lietuvos TSR kraštovaizdis*. Vilnius.
4. Bučas, J. (2001). *Kraštovarkos pagrindai*. Kaunas: Technologija
5. Butkevičius, I. (2008). *Dzūkijos tradicinė kaimo architektūra*. Vilnius: Etninės kultūros globos taryba.
6. Kulikauskas, P. (1960). Seniausi pastatai Lietuvoje. Iš *Lietuvos TSR architektūros klausimai*. T. 1. Kaunas.
7. Kulikauskienė, R., Kulikauskas, P., Tautavičius, A. (1961). *Lietuvos archeologijos bruožai*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
8. Mališauskas, V. (1985). *Racionalus gamtos išteklių naudojimas*. Vilnius: Mokslas.
9. Povilaitis, A. (2000). *Kaimo kraštovaizdžio kaita ir savitumo požymiai*. Kaunas: Akademija.
10. Rimantienė, R. (1984). *Akmens amžius Lietuvoje*. Vilnius.
11. Sešgelgis, K. (1974). *Rajoninio planavimo ir urbanistikos pagrindai*. Vilnius: Vaga.
12. Šalčius, P. (1998). *Raštai: Lietuvos žemės ūkio istorija*. Vilnius: Margi raštai.
13. Vaskela, G. (1998). *Žemės reforma Lietuvoje 1919–1940*. Vilnius: LII leidykla.
14. Vidickienė, D. (2010). Perėjimo prie naujosios kaimo politikos paradigmos kliūtys Lietuvoje. *Ekonomika ir vadyba: aktualijos ir perspektyvos*, 3 (19).

OVERVIEW OF THE RURAL AGRARIAN LANDSCAPES AND EVOLUTION OF THEIR TYPES IN LITHUANIA

Jolanta Valčiukienė, Virginija Atkocevičienė, Daiva Juknelienė,

Summary

The forms and types of residential areas are conditioned by historical and socio-economic conditions of the country. Development of industrial relations have evolved and accommodation system in rural areas. Tenure and land-use changes played the most important role in the development of rural land. Modern rural residential areas formed under the influence of certain particularities characteristic to one or the other region of the country. The article analyzes five major periods of landscape development, land reform factors which had influence on residential areas formation, as well as the problem of decay of residential areas and the factors influencing the development of existing settlements.

Keywords: village, farmstead, land reform, development of residential areas, landscape.